

JĘZYK I LITERATURA

Magdalena Dąbrowska
Uniwersytet Warszawski
ORCID: 0000-0002-4014-4725

POODWILŻOWE ODCZYTANIA STOSUNKU DO REWOLUCJI PRZEDSTAWICIELI ROSYJSKIEGO OŚWIECENIA

Kierunek zmian w sposobie postrzegania w ZSRR rewolucji zdaje się dobrze obrazować treść hasła „rewolucja” w słownikach języka rosyjskiego. Wystarczy porównać ze sobą jedno z początkowych wydań *Słownika języka rosyjskiego* Siergieja Ożegowa (pierwsze wyszło w 1949 roku)²⁷ z jego wydaniem ze schyłkowego okresu ZSRR²⁸, aby przekonać się (nawet bez głębszej naukowej refleksji nad jego makro- i mikrostrukturą), że z biegiem czasu – nie bez wpływu okoliczności politycznych – hasło „rewolucja” stało się jakby „łżejsze” pod względem ideologicznym, chociaż nigdy nacechowania ideologicznego nie utraciło, zanurzało czytelnika w polityce państwa radzieckiego, ale coraz płycej i mniej nachalnie. Ożegow – wybitny leksykograf, jeden z dwudziestowiecznych następców Władimira Dała, który – nawiasem mówiąc – w swoim pomnikowym

²⁷ Na przykład „В антагонистических классовых обществах: коренной и резкий переворот в общественно-политических отношениях, насильственным путем разрешающий назревшие противоречия между способом производства и производственными отношениями и приводящий к захвату государственной власти общественно-передовым классом”; С.И. Ожегов, *Словарь русского языка*, изд. 3, Москва 1953, с. 619.

²⁸ Na przykład „Коренной переворот в жизни общества, который приводит к ликвидации отжившего общественного и политического строя и передаче власти в руки передового класса”; С.И. Ожегов, *Словарь русского языка*, изд. 21 переработанное и дополненное, ред. Н.Ю. Шведова, Москва 1989, с. 671.

dziele również zawarł hasło „rewolucja”²⁹ – zmarł w 1964 roku, doczekawszy się sześciu wydań słownika; przygotowaniem kolejnych zajmowali się inni leksykografowie. W powyższych rozważaniach chodzi przy tym o pierwsze znaczenie słowa „rewolucja”, zilustrowane we wszystkich wydaniach słownika przez „Wielką Socjalistyczną Rewolucję Październikową”; znaczenie drugie jest ogólniejsze i dotyczy, jeśli przytoczyć analogiczny ustęp ze *Słownika języka polskiego*, „procesu gwałtownych zmian jakościowych w jakiejś dziedzinie, powodujących zasadnicze przekształcenie istniejącego stanu rzeczy”³⁰.

W podobny sposób dokonywały się zmiany w radzieckim oglądzie stosunku do rewolucji przedstawiciele rosyjskiego Oświecenia. Mówiąc w tym kontekście o rewolucji, należy mieć na uwadze nie tylko abstrakcyjne wizje możliwej przyszłej rewolucji roztaczane przez pisarzy, ale przede wszystkim ich oceny trzech wydarzeń z historii XVIII wieku, tylko umownie zresztą dających się określić tym mianem. Na plan pierwszy wysuwa się rewolucja francuska (1789–1799), nazywana także Wielką Rewolucją Francuską. Drugim jest powstanie chłopskie w Rosji pod wodzą Jemeliana Pugaczowa (1773–1775). Trzecie stanowi wojna o niepodległość Stanów Zjednoczonych, konflikt między Królestwem Wielkiej Brytanii a jego trzynastoma koloniami na północnoamerykańskim kontynencie (1775–1783), zwana również rewolucją amerykańską. Wydarzenia we Francji i Ameryce Północnej należały do tych, które – jeśli sparafrazować tytuł książki Johna Reeda – „wstrząsnęły światem”: rewolucja francuska doprowadziła do obalenia monarchii Burbonów, rewolucja amerykańska zakończyła się uznaniem przez Wielką Brytanię niepodległości Stanów Zjednoczonych i przyczyniła się do ugruntowania parlamentaryzmu oraz przyspieszyła likwidację niewolnictwa. Wstrząs musiało wywołać na szczytach władzy Rosji także powstanie Pugaczowa, którego nazwisko stało się synonimem wicherzyciela; „buntownik gorszy od Pugaczowa” – powie o Radiszczewie caryca Katarzyna II i nie będzie to jej jedyna taka wypowiedź na ten temat³¹. Spośród przedstawicieli rosyjskiego

²⁹ В. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. 3 (П–Р), изд. 4, Санкт-Петербург–Москва [б.г.], с. 1667.

³⁰ *Słownik języka polskiego*, red. nauk. M. Szymczak, t. 3 (R–Ż), Warszawa 1989, s. 54.

³¹ Рог. Д.С. Бабкин, *Процесс А.Н. Радищева*, Москва–Ленинград 1952, с. 196.

Oświecenia najszerzej wypowiedział się o tych trzech wydarzeniach właśnie Aleksander Radiszczew (1749–1802), autor głośnej *Podróży z Petersburga do Moskwy* (*Путешествие из Петербурга в Москву*, wyd. 1790) i włączonej do niej ody *Wolność* (*Вольность*). Wzmianka o tym pisarzu i myślicielu w naturalny sposób pociąga za sobą wymienienie tzw. poetów-radiszczewowców, czyli członków Wolnego Stowarzyszenia Miłośników Literatury, Nauk i Sztuk, założonego 15 lipca 1801 roku w Petersburgu z inicjatywy Iwana Borna (1778–1812) oraz Wasilija Popugajewa (1778–1816) i z udziałem Wasilija Dmitrijewa, Aleksieja Wołkowa, Wasilija Krasowskiego, Aleksandra Wostokowa, Aleksandra Izmajłowa, Nikołaja Ostołopowa, Iwana Pnina, Gawriiły Kamieniewa i in. Wśród członków tej grupy, do której należeli nie tylko literaci, ale także przedstawiciele sztuk pięknych i naukowcy, ważną postacią jest przede wszystkim poeta Iwan Pnin (1773–1805), autor *Ody o praworządności* (*Ода на правосудие*, 1805). Zarówno dzieła Radiszczewa, jak i spuścizna radiszczewowców stawały się przedmiotem studiów na różnych etapach dziejów radzieckiego literaturoznawstwa. Perspektywiczne wydaje się w szczególności porównanie opracowań z czasów przedodwilżowych i poodwilżowych (czy – szerzej – okołodwilżowych, wiadomo bowiem, że „niepokoje duchowe trapiły środowisko [...] znacznie wcześniej, jeszcze przed zakończeniem epoki stalinowskiej”³²). Umowną datą graniczną będzie rok 1953 (śmierć Józefa Stalina), rok 1954 (początek powstawania powieści Ilji Erenburga *Odwilż*, której tytuł nadał nazwę epoce) czy rok 1956 (XX Zjazd KPZR, zapoczątkowujący krytykę reżimu totalitarnego).

Niniejszy artykuł będzie zatem traktować nie tyle o literaturze rosyjskiej XVIII wieku, ile o nauce radzieckiej, przy czym nie tylko o literaturoznawstwie, ale również filozofii i historii, reprezentanci wszystkich tych dyscyplin zajmowali się bowiem problemem stosunku twórców oświeceniowych do rewolucji. Celem jest uchwycenie zmian w ujmowaniu tego zagadnienia i odpowiedź na pytanie, w jakim stopniu zależały one od aktualnej aury politycznej. Materiał egzemplifikacyjny będą stanowiły właśnie prace o radiszczewowcach i o samym Aleksandrze Radiszczewie. Pod określeniem „nauka radziecka” należy rozumieć jej przedstawicieli,

³² F. Nieuważny, W. Olbrych, *Literatura okresu odwilży*, [w:] *Historia literatury rosyjskiej XX wieku*, red. A. Drawicz, Warszawa 1997, s. 435.

ale też całe instytucje na czele z wydawnictwami książkowymi i redakcjami czasopism naukowych³³. Wśród tych ostatnich szczególna pozycja przypadła piśmie „Woprosy filosofii”, na którego dziejach wyraźne piętno odcisnęły przemiany polityczne w ZSRR: w okresie odwilży stanie się ono miejscem zamieszczenia przełomowych publikacji o radiszczewowcach i Radiszczewie.

Radiszczewowcy otrzymali takie miano w latach 30. XX wieku, wtedy też zaczęły się systematyczne badania nad nimi, które zaowocowały wydaniem antologii wierszy w serii „Biblioteka poety” („Библиотека поэта”) i opracowania historycznoliterackiego na ich temat. Za obiema pozycjami krył się Władimir Orłow, który wraz z Władimirem Diesnickim napisał wstęp do zbioru *Poeci-radiszczewowcy*³⁴ oraz spod pióra którego wyszła monografia *Rosyjscy oświeceni lat 1790–1800-nych*, rozpoczynająca się od wstępnego rozdziału *W ślad za Radiszczewem* i w następnych rozdziałach oświetlająca twórczość Pnina i Popugajewa oraz dzieje Wolnego Stowarzyszenia Miłośników Literatury, Nauk i Sztuk i poezji obywatelskiej pierwszego dziesięciolecia XIX wieku³⁵. W latach 1956–1970 Władimir Orłow był redaktorem naczelnym „Biblioteki poety”, mającej odmianę „dużą” (założoną przez Maksima Gorkiego w 1931 roku) i „małą” (wydawaną z przeznaczeniem dla szerokich kręgów odbiorców od 1935 roku)³⁶. Wstęp do kolejnego wydania zbioru wierszy członków stowarzyszenia oraz zawartych w nim notek biograficznych i wybór oraz opracowanie tekstów należał do Pawła Orłowa, czołowego rosyjskiego znawcy sentymentalizmu, który wraz z Galiną Lichotkiną opracował w nim także

³³ O dużej roli czasopism w okresie odwilżowym świadczą przede wszystkim dzieje miesięcznika „Nowyj mir”. Opublikowany w nim w 1953 roku artykuł Władimira Pomierancewa *O szczerości w literaturze (Ob iskrennosti w literaturze)* rozpoczął prowadzoną na łamach periodyków dyskusję na wskazany w tytule temat, a jest to tylko jeden z przykładów jego wpisującej w ducha zmian zawartości.

³⁴ *Поэты-радищевцы. Вольное общество любителей словесности, наук и художеств*, red. В.Н. Орлов, Ленинград 1935.

³⁵ Вл. Орлов, *Русские просветители 1790–1800-х годов*, изд. 1, Москва 1950, изд. 2, Москва 1953.

³⁶ Zbiór z 1935 roku wyszedł w serii „dużej”. Niezależnie od niego, zbiorki wierszy radiszczewowców ukazały się w serii „małej” w latach 1952 i 1961. W 1934 roku zostało założone wydawnictwo „Sowietskij pisatel’”, w którym obie serie były przygotowywane. Zob. www.library.spbu.ru/rus/volsnx/istoria.html.

przypisy³⁷. O tym, że z biegiem czasu badacze radzieccy stopniowo odstępowali od nachalnego przypisywania twórcom tym „rewolucyjności” i dopatrywania się w nich ideowych „powinowatych” Radiszczewa świadczy przede wszystkim artykuł I.Z. Dierkaczowa pod wymownym tytułem *Czy I.P. Pnin był radiszczewowcem?*, opublikowany w czasopiśmie „Woprosy filozofii” w 1958 roku³⁸, a także postawa samego Władimira Orłowa, który zbiór wierszy wydany w 1935 roku nazwał *Poeci-radiszczewowcy*, ale później, blisko dwadzieścia lat monografię o nich zatytułował bardziej ogólnie *Rosyjscy oświeceni lat 1790–1800-nych*, bez wskazywania w tytule „spowinowacenia” omawianych twórców z Radiszczewem, ale za to z doprecyzowaniem tej kwestii w przypisie do rozdziału *W ślad za Radiszczewem*³⁹. Kim był Iwan Pnin i co zdecydowało o różnicach w ocenie jego postawy (i postawy pozostałych członków Wolnego Stowarzyszenia Miłośników Literatury, Nauk i Sztuk) przez badaczy radzieckich? Nieślubny syn feldmarszałka Nikołaja Repnina (o nazwisku będącym skróconym o pierwszą sylabę wariantem nazwiska ojca) wszedł do kultury rosyjskiej jako publicysta i poeta: w latach 1797–1798 z Aleksandrem Bestużewem wydawał „Sankt-Peterburgskij Żurnał”, do Wolnego Stowarzyszenia Miłośników Literatury, Nauk i Sztuk wstąpił w 1802 roku, aby po trzech latach zostać jego prezydentem, główną część jego spuścizny – poza wspomnianą *Odą do praworządności* – tworzą wiersze *Posłanie do Brieżynskiego*. *Na śmierć Radiszczewa* (*Послание к Брежнинскому. На смерть Радищева*, 1802), *Sława* (*Слава*, 1804), *Człowiek* (*Человек*, 1805) i *Bóg* (*Бог*, 1805) oraz przede wszystkim traktat społeczno-filozoficzny *Próba o oświeceniu*

³⁷ *Поэты-радищевцы (А.Х. Востоков, И.П. Пнин, И.М. Борн, В.В. Попугаев и другие поэты Вольного общества любителей словесности, наук и художеств)*, wstęp, статья, биограф. справки, состав. и подготов. текста П.О. Орлов, примеч. П.А. Орлов и Г.А. Лихоткина, Ленинград 1979.

³⁸ I.Z. Деркачев, *Был ли И.П. Пнин радищевцем?*, „Вопросы философии” 1958, № 8, s. 74–78.

³⁹ „Считаем необходимым подчеркнуть, что в дальнейшем изложении мы пользуемся этим словом [радищевцы – М.Д.] именно в таком, номинативном его значении применительно к нескольким представителям данной группы, отнюдь не имея в виду тем самым ни аттестовать их как последовательных выразителей радищевской революционно-материалистической идеологии во всем её объеме, ни тем более равнять их с Радищевым”; Вл. Орлов, *Русские просветители...*, изд. 2, с. 64.

w odniesieniu do Rosji (*Опыт просвещения относительно к России*, 1804). Z jednej strony więc, Władimir Orłow pisał, że „radykałne rozwiązanie problemu chłopskiego Pnin upatrywał w nadaniu chłopom własności, co wciąż argumentował w następujący sposób: własność jest podstawą wszelkiej działalności wytwórczej i «węzłem, który wiąże społeczeństwo»⁴⁰, z drugiej – Dierkaczow w ogóle nie dostrzegał u Pnina chęci rozwiązania problemu chłopskiego, za spoiwo społeczeństwa uznawał bowiem pisarz, zdaniem badacza, nierówność⁴¹. Najbardziej wyważone stanowisko zajął Paweł Orłow, który we wstępie do zbioru z serii „Biblioteka poety” z 1979 roku przyznał rację obu stronom sporu, argumentując to tym, że „pokrewieństwo poszczególnych radiszczewowców z Radiszczewem wynika z ich przynależności do demokratycznego obozu w Oświeceniu, a różnice między nimi – ze stopnia ich radykalizmu”; stopień radykalizmu Pnina czy Popugajewa bywał tymczasem, w jego opinii, często zawyżany przez badaczy⁴². Paweł Orłow posługiwał się w odniesieniu do poetów z kręgu Wolnego Stowarzyszenia Miłośników Literatury, Nauk i Sztuk określeniem „radiszczewowcy”, niemniej z takim oto zastrzeżeniem: „przynależność do formacji oświeceniowej sprzyjała wykorzystywaniu przez nich doświadczeń twórczych Radiszczewa i Karamzina, choć w ogólności nie byli oni ani radiszczewowcami, ani karamzinistami, stanowili bowiem całkowicie odrębne zjawisko, w wielu przypadkach wykazujące się cechami eklektyzmu”⁴³. Warto przypomnieć wreszcie, jak oceniał ten badacz stosunek omawianej grupy poetów do rewolucji: „poeci Wolnego Stowarzyszenia opiewali nie rewolucję, lecz wystąpienia tyranoburcze, wymierzone w despotów na tronie”, „idei chłopskiej rewolucji, głoszonej przez autora *Podróży z Petersburga do Moskwy*, nie podzielali”⁴⁴. Podobne stanowisko – wyważone, dalekie zarówno od zawyżania, jak i zaniżania roli członków rozpatrywanego stowarzyszenia w procesie historycznoliterackim, a także od eksponowania

⁴⁰ Тамże, с. 182.

⁴¹ И.З. Деркачев, *Был ли И.П. Пнин...*, с. 76–77.

⁴² П.А. Орлов, *Поэты-радищевцы*, [в:] *Поэты-радищевцы...*, Ленинград 1979, с. 5–6.

⁴³ Тамże, с. 15.

⁴⁴ Тамże, с. 23, 25–26.

„rewolucyjności” ich poglądów – zajął Aleksander Sokołow w przeznaczonym dla specjalności filologicznej podręczniku do dziejów literatury rosyjskiej pierwszej połowy XIX stulecia⁴⁵.

Czy jednak rzeczywiście naukowcy radzieccy byli zgodni co do tego, że Radiszczew głosił ideę rewolucji chłopskiej, jak zdają się to sugerować ostatnie przytoczone słowa Pawła Orłowa? Przy powierzchownym oglądzie problemu można się z tym zgodzić: „pierwszy rewolucjonista” stało się określeniem, które „przyłgnęło” do pisarza najtrwalej ze wszystkich, którymi bywał opatrywany⁴⁶, a problem jego stosunku do rewolucji należał do tych, które zapadły najtrwalej w pamięci studentów filologii w szkołach wyższych w ZSRR⁴⁷. Jeśli jednak w przeglądzie literatury przedmiotu uwzględnić dyskusję w czasopiśmie „Woprosy filologii” w drugiej połowie lat 50. XX wieku, to okaże się, że stanowisko badaczy radzieckich względem problemu „Radiszczew wobec rewolucji” było dalekie od sugerowanej przez Orłowa monolityczności⁴⁸.

Dyskusja w tym wysokonakładowym piśmie filozoficznym trwała w latach 1955–1957, gdy jego redaktorem naczelnym był Michaił Kammari

⁴⁵ А.Н. Соколов, *История русской литературы XIX века (I половина)*, изд. 4, Москва 1976, с. 34–42.

⁴⁶ Por. В. Кантор, *Санкт-Петербург: Российская империя против российского хаоса. К проблеме имперского сознания в России*, Москва 2008, с. 117–118.

⁴⁷ Świadczą o tym wspomnienia Lidii Łotman (siostry Jurija), która dwukrotnie opisała w nich scenę z seminarium Grigorija Gukowskiego, jak jej kolega ze studiów Grigorij Makogonienko „z entuzjazmem, wymachując rękoma, udowadniał, że Radiszczew był konsekwentnym rewolucjonistą, a idee liberalne, zawarte w niektórych rozdziałach jego książki [tj. *Podróży z Petersburga do Moskwy* – M.D.], odzwierciedlają punkt widzenia jakiegoś – nie do końca scharakteryzowanego przez niego – bohatera”; Л.М. Лотман, *Воспоминания*, Санкт-Петербург 2007, с. 103. Zarówno Gukowski, jak i Makogonienko zapisali się jako czołowi znawcy literatury XVIII wieku, mający w swoim dorobku także prace o Radiszczewie.

⁴⁸ Czasopismo „Woprosy filologii” zostało założone w Moskwie w 1947 roku na miejscu pisma „Pod znamiem komunizmu”; od 1958 roku wychodzi jako miesięcznik. W latach 1947–1949 jego redaktorem naczelnym był Bonifatij Kiedrow, w latach 1949–1968 kierowali nim kolejno Dmitrij Czesnokow, Fiodor Konstantinow, Michaił Kammari, Aleksander Okułow i Mark Mitin, nazywani „stalinowską gwardią filozoficzną”, następnie na jego czele znajdowali się Iwan Frołow (1968–1977), Wadim Siemienow (1978–1987), Władisław Lektorski (1988–2009) i Boris Prużynin (od 2009 r.). W opinii Lektorskiego, drugim – oprócz odwilży – przełomowym okresem w dziejach pisma były lata pieriestrojki, w których zaczęło ono odchodzić od teorii poznania, filozofii nauki i logiki do filozofii społeczeństwa i kultury oraz filozofii polityki; zob. m.in.: В.А. Лекторский, „*Вопросы философии*” за 60 лет, http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=5.

(Mikko Kammari). Udział wzięli w niej Jurij Kariakin i Jewgienij Pli-mak, których artykuł *O dwóch ocenach „Podróży z Petersburga do Moskwy” w literaturze radzieckiej* dał jej początek⁴⁹, Anatolij Gałaktionow i Piotr Nikandrow⁵⁰, Jurij Łotman⁵¹, Serafim Pokrowski⁵², Emilia Wilenska⁵³, Iwan Szczipanow⁵⁴, wreszcie Aleksander Zapadow, którego artykuł *O spornym i bezspornym w ocenie spuścizny A.N. Radiszczewa* umownie można uznać za zakończenie dyskusji⁵⁵. Do kwestii „Radiszczew wobec rewolucji” każdy z badaczy będzie wracać jeszcze niejednokrotnie⁵⁶. Na podstawie samych tytułów tych siedmiu prac można sformułować dwa wnioski na temat przedmiotu wymiany zdań: po pierwsze, badacze byli zgodni co do tego, że problem stosunku do rewolucji zajmuje czołowe miejsce w twórczości autora ody *Wolność* i – co za tym idzie – należna jest mu także pozycja w badaniach. Po drugie, różnice między nimi polegały na odmiennym sytuowaniu Radiszczewa w „dziejach rosyjskiej myśli rewolucyjnej” (jeśli powtórzyć tytuł artykułu Pokrowskiego) oraz wykorzystaniu innej metody badawczej (jeżeli powtórzyć tytułową formułę Wilenskiej). Warto przywołać też pytanie zadane w tytule przez Łotmana – „czy Radiszczew był rewolucjonistą szlacheckim?”; jak wiemy, Dierkaczow dwa lata później będzie się zastanawiał na tych samych łamach „czy Pnin był radiszczewowcem?”, pod którym to pytaniem w istocie kryło się inne – „czy Pnin był rewolucjonistą?”. O ile Dierkaczow za-

⁴⁹ Ю.Ф. Карякин, Е.Л. Плимак, *О двух оценках „Путешествия из Петербурга в Москву” в советской литературе*, „Вопросы философии” 1955, № 4, с. 182–197.

⁵⁰ А.А. Галактионов, П.Ф. Никандров, *О месте А.Н. Радищева в русском освободительном движении*, „Вопросы философии” 1956, № 3, с. 160–165.

⁵¹ Ю.М. Лотман, *Был ли А.Н. Радищев дворянским революционером?*, „Вопросы философии” 1956, № 3, с. 165–172.

⁵² С.А. Покровский, *О месте Радищева в истории русской революционной мысли*, „Вопросы философии” 1956, № 4, с. 174–178.

⁵³ Э.С. Виленская, *О спорных вопросах и методах изучения идейного наследия А.Н. Радищева*, „Вопросы философии” 1956, № 5, с. 163–174.

⁵⁴ И.Я. Щипанов, *Еще раз о А.Н. Радищеве*, „Вопросы философии” 1957, № 6, с. 127–136.

⁵⁵ А.В. Западов, *О спорном и бесспорном в оценке наследия А.Н. Радищева*, „Вопросы философии” 1957, № 6, с. 136–141.

⁵⁶ Zob. pr. Ю.М. Лотман, *Отражение этики и тактики революционной борьбы в русской литературе конца XVIII века*, [в:] Его же, *О русской литературе. Статьи и исследования (1958–1993). История русской прозы. Теория литературы*, Санкт-Петербург 2005, с. 211–238. Artykuł pochodzi z 1965 roku.

kwestionował zasadność określania Pnina mianem rewolucjonisty, o tyle uczestnicy dyskusji w piśmie „Woprosy filozofii” nie uczynili takiego kroku w stosunku do Radiszczewa, niemniej wskazali na potrzebę przyjrzenia się mu pod tym kątem, czyli – wedle słów Pokrowskiego – zastanowienia się nad tym, „czy Radiszczew był konsekwentnym rewolucjonistą, czy też myśli o rewolucji łączyły się w nim z nadziejami na to, że istotne problemy rozwoju Rosji zostaną rozwiązane przez cara i ziemiaństwo drogą reform?”⁵⁷. Postawienie takiego pytania sygnalizuje wyodrębnienie się dwóch grup badaczy. W istocie zróżnicowanie postaw badaczy było większe, na co wskazali Kariakin i Plimak w książce *Zakazana myśl odzyskuje wolność. 175 lat walki wokół spuścizny ideowej Radiszczewa z 1966 roku*⁵⁸, podsumowującej dyskusję nad problemem „Radiszczew wobec rewolucji” w ZSRR z zaznaczeniem jej „prehistorii” w Rosji carskiej. Autorzy relacjonują przebieg wymiany zdań w piśmie „Woprosy filozofii”, a jako powód napisania książki podają zamiar dogłębnego wyjaśnienia swojego stanowiska i usytuowania go na tle innych, w artykule *O dwóch ocenach „Podróży z Petersburga do Moskwy” w literaturze radzieckiej* przedstawionego ogólnikowo oraz mętnie i niewytłumaczonego wystarczająco w późniejszych publikacjach na łamach czasopism „Istoriczeskije zapiski”, „Istorijskija SSSR” i „Nowyj mir”⁵⁹. Kariakin i Plimak wyodrębniają więc trzy stanowiska badaczy wobec rozpatrywanej kwestii: jedni postrzegają Radiszczewa jako zdeklarowanego rewolucjonistę, któremu obce były „liberalne iluzje” współczesnych, dla drugich łączył on postawę rewolucjonisty i zwolennika ówczesnego ustroju Rosji, trzeci określali go jako liberała⁶⁰. Z przeprowadzonego przez badaczy przeglądu literatury przedmiotu pochodzącej z ostatniego półwiecza – recenzji W. Waldenberga zbioru szkiców o Radiszczewie Władimira Siemiennikowa z 1925 roku, artykułu I.M. Trockiego o otoczeniu pisarza ze zbioru materiałów z 1936 roku, wspomnianego szkicu Gałaktionowa i Nikandrowa z pisma „Woprosy filozofii” z 1956 roku oraz przeglądowego artykułu B.B. Kafengauza

⁵⁷ С.А. Покровский, *О месте Радищева...*, с. 174.

⁵⁸ Ю.Ф. Карякин, Е.Г. Плимак, *Запретная мысль обретает свободу. 175 лет борьбы вокруг идейного наследия Радищева*, Москва 1966.

⁵⁹ Tamże, с. 7. Mowa jest o pracach na temat światopoglądu Radiszczewa, ustaleniach w tym zakresie Georgija Sztorma oraz stosunku pisarza do Robespierre’a.

⁶⁰ Tamże, с. 24.

i A.A. Prieobrażenskigo o radzieckich opracowaniach historii Rosji XVII–XVIII wieku z 1962 roku⁶¹ (lata 40. XX wieku nie mają w tym przeglądzie swojej reprezentacji, choć mieć by ją mogły i powinny: szczególnie obfity w prace o autorze ody *Wolność* był rok 1949, w którym obchodzono dwusetną rocznicę jego urodzin⁶²) – wynika, że wątpliwości co do stosunku pisarza do rewolucji i świadomość niedostatecznego rozpoznania tej kwestii towarzyszyły badaczom we wszystkich okresach, ale od połowy lat 50. zaczęły one narastać, co – jak wiemy – pokazał przebieg dyskusji w czasopiśmie „Woprosy filosofii”. Własne stanowisko Kariakin i Plimak wypracowali na podstawie *Podróży z Petersburga do Moskwy*, nazywając ją „pierwszą w Rosji książką rewolucyjną”: koncepcja rewolucji znajduje rozwinięcie dopiero jednak w drugiej części dzieła (granicę stanowi rozdział *Miednoje*), w pierwszej mowa jest jeszcze tylko o reformatorskiej drodze przemian w Rosji⁶³.

Przy odtwarzaniu dyskusji badaczy radzieckich nad stosunkiem Radiszczewa do rewolucji rodzi się pytanie o stan ich wiedzy na temat ujmowania tej kwestii przez uczonych zachodnich. Częściowo daje na nie odpowiedź artykuł recenzyjny Natalii Koczetkowej *Badania nad Radiszczewem za granicą* z 1975 roku⁶⁴, wymieniony w przedmowie redakcyjnej do tomu 12 serii „XVIII wiek” z 1977 roku⁶⁵. O ile jednak redaktor tego tomu – Grigorij Makogonienko – w kontekście tego artykułu posługiwał się określeniem „Radiszczew-rewolucjonista”, o tyle z samego artykułu Koczetkowej wynikało, że badacze zachodni bynajmniej nie byli skłonni widzieć w pisarzu rewolucjonisty: o Allenie McConellu pisała, że „nie zdecydował się nazwać Radiszczewa rewolucjonistą, sądząc, że twórca

⁶¹ Zob. В. Вальденберг, [Рецензия на книгу: В.П. Семенников, „Радищев: очерки и исследования”, 1923 г.], „Известия Отделения русского языка и словесности Российской Академии наук. 1924”, Ленинград 1925, т. XXIX, с. 410; И.М. Троцкий, *Вокруг Радищева*, [в:] А.Н. Радищев. *Материалы и исследования*, Москва–Ленинград 1936, с. XIV–XV; Б.Б. Кафенгауз, А.А. Преображенский, *Проблемы истории России XVII–XVIII вв. в трудах советских ученых*, [в:] *Советская историческая наука от XX к XXII Съезду КПСС*, ред. Н.М. Дружинин, Москва 1962, с. 180. Por. przypis 24.

⁶² Zob. пр. Вл. Орлов, *Радищев и русская литература*, Москва 1949.

⁶³ Ю.Ф. Карякин, Е.Г. Плимак, *Запретная мысль...*, с. 4, 76.

⁶⁴ Н.Д. Кочеткова, *Изучение Радищева за рубежом*, „Русская литература” 1975, № 1, с. 179–187.

⁶⁵ „XVIII век”, сб. 12 (А.Н. Радищев и литература его времени), ред. Г.П. Макогоненко, Ленинград 1977, с. 3.

Podróży [z Petersburga do Moskwy] opowiada się za drogą reform, a rewolucję traktuje jako «środek ostateczny» («last resort»), tym samym stając się poprzednikiem zarówno „najbardziej radykalnej części inteligencji rosyjskiej”, jak i „inteligencji liberalnej”⁶⁶. Podobne wątki porbrzmiewały w czasopiśmie „Woprosy filozofii”.

Nie ulega wątpliwości, że problem rewolucji przez cały czas znajdował się w centrum zainteresowania radzieckich naukowców. W ZSRR nastąpiło jego „zawłaszczenie” przez oficjalną ideologię. Przejawy postaw rewolucyjnych w epokach minionych były nagłaśniane, nawet jeżeli owa „rewolucyjność” budziła wątpliwości. Co więcej, przejawy „rewolucyjności” układano w ciągi czy linie rozwojowe, wcześniejsze przedstawiano jako przygotowujące grunt pod następne. Tak właśnie należy rozumieć słowa Władimira Orłowa: radiszczewowcy zapisali się jako „ogniwo pośrednie między Radiszczewem a dekabrystami”⁶⁷. Wydarzenia rewolucyjne z XX wieku miały uchodzić więc za naturalną konsekwencję zjawisk zachodzących wcześniej. Albo inaczej: w dalekiej przeszłości znaleziono zapowiedź nieodległej przeszłości, która zadecydowała o przyszłości. Relacja między przeszłością i przyszłością należy do „żelaznych” punktów studiów nad rewolucjami, nie tylko historycznych, ale także historiozoficznych, czego wyraziste świadectwo stanowią książki Bronisława Baczki o wydarzeniach we Francji schyłku XVIII wieku⁶⁸. Stawiając problem „pisarz wobec rewolucji” w centrum swoich zainteresowań i rozpatrując

⁶⁶ Н.Д. Кочеткова, *Изучение Радищева...*, s. 181. Zob.: A. McConnell, *A Russian Philosopher Alexander N. Radishchev. 1749–1802*, The Hague 1964; A. McConnell, *The Origin of the Russian Intelligentsia*, „The Slavic and East European Journal” 1964, Vol. VIII, No. 1, pp. 1–16.

⁶⁷ Вл. Орлов, *Русские просветители...*, изд. 2, s. 64–65.

⁶⁸ „Rewolucja opiewa swą przyszłość, ale chciałaby nigdy nie opuszczać początkowego «dzisiaj» swoich narodzin” – czytamy w monografii *Jak wyjść z Terroru. Termidor a Rewolucja* (B. Baczko, *Jak wyjść z Terroru. Termidor a Rewolucja*, tłum. W. Dłuski, Gdańsk 2005, s. 268). Za rozwinięcie tej myśli można uznać następujący passus z pracy *Rewolucja. Władza, nadzieje, rozterki*: „W samym sercu rewolucji znajdujemy jej stosunek do czasu: prezentuje się ona i oznajmia jako radykalne zerwanie z ciągłością historii, punkt zerowy dziejów, które podzieliła na «przed» i «po». Umościwszy się w wieczystej terażniejszości, wytacza bezapelacyjny proces zasadom, wartościom i symbolom reżimu, który na zawsze zatopiła w przeszłości. Zwłaszcza – rozsądziła czas [...]. Historia poddaje jednak ciężkiej próbie rewolucyjną wolę wyzwolenia się spod władzy czasu. Bo rewolucja zdobywa panowanie nad historią tylko we własnej wyobraźni, w rzeczywistości zaś [...] odkrywa jej nieodpartą ciągłość. [...] Wychylona w przyszłość – bez przerwy na rozmaite sposoby nawiązuje do przeszłości” (B. Baczko, *Rewolucja. Władza, nadzieje, rozterki*, tłum. W. Dłuski, Gdańsk 2010, s. 24–25).

go na różnych przykładach („Pnin wobec rewolucji”, „Radiszczew wobec rewolucji” i in.), ówcześni badacze dalecy byli jednak od pełnej zgodności w klasyfikowaniu poszczególnych zjawisk jako „rewolucyjnych”, a przynajmniej klasyfikowaniu ich jako takich bez dodatkowych komentarzy. Publikacje o Pninie i Radiszczewie dają podstawy do mówienia o całym wachlarzu propozycji interpretacyjnych, chociaż – co należy podkreślić – różnice między badaczami odnosiły się często bardziej do niuansów niż generaliów. Jednak nawet niewielkie różnice w ujmowaniu problemu „pisarz wobec rewolucji” w czasach radzieckich pozwalają stwierdzić, że tylko częściowo można przyznać rację Andrzejowi Walickiemu, który pisał, że „radzieckie opracowania filozofii Radiszczewa są [...] przykładem bardzo daleko idącej tendencyjności i symplifikacji”⁶⁹, a także – parafrazując jego słowa – nie w pełni można zgodzić się z tym, że przykład tendencyjności i symplifikacji stanowią radzieckie opracowania spuścizny poetyckiej członków Wolnego Stowarzyszenia Miłośników Literatury, Nauk i Sztuk.

Bibliografia

- Babkin D.S., *Process A.N. Radiševa*, Moskva–Leningrad 1952. Бабкин Д.С., *Процесс А.Н. Радищева*, Москва–Ленинград 1952.
- Baczko B., *Jak wyjść z Terroru. Termidor a Rewolucja*, tłum. W. Dłuski, Gdańsk 2005.
- Baczko B., *Rewolucja. Władza, nadzieje, rozterki*, tłum. W. Dłuski, Gdańsk 2010.
- Dal’ V., *Tolkovnyj slovar’ živogo velikoruskogo āzyka*, t. 3 (P–R), izd. 4, Sankt-Peterburg–Moskva [b.g.]. Даль В., *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. 3 (П–Р), изд. 4, Санкт-Петербург–Москва [б.г.].
- Derkačev I.Z., *Byl li I.P. Pnin radiševcem?*, „Voprosy filosofii” 1958, nr 8, s. 74–78. Деркачев И.З., *Был ли И.П. Пнин радищевцем?*, „Вопросы философии” 1958, № 8, с. 74–78.
- Zapadov A.V., *O spornom i besspornom v ocenke nasledia A.N. Radiševa*, „Voprosy filosofii” 1957, nr 6, s. 136–141. Западов А.В., *О спорном и бесспорном в оценке наследия А.Н. Радищева*, „Вопросы философии” 1957, № 6, с. 136–141.

⁶⁹ A. Walicki, *Zarys myśli rosyjskiej. Od Oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005, s. 71.

- Galaktionov A.A., Nikandrov P.F., *O meste A.N. Radiševa v ruskom osvoboditel'nom dvizhenii*, „Voprosy filosofii” 1956, nr 3, s. 160–165. Галактионов А.А., Никандров П.Ф., *О месте А.Н. Радищева в русском освободительном движении*, „Вопросы философии” 1956, № 3, с. 160–165.
- Kafengauz B.B., Preobraženskij A.A., *Problemy istorii Rossii XVIII–XIX vv. v trudach sovetskikh učenyh*, v: *Sovetskaâ istoričeskaâ nauka ot XX k XXII Sezdu KPSS*, red. N.M. Družinin, Moskva 1962, s. 170–185. Кафенгауз Б.Б., Преображенский А.А., *Проблемы истории России XVII–XVIII вв. в трудах советских ученых*, [в:] *Советская историческая наука от XX к XXII Съезду КПСС*, ред. Н.М. Дружинин, Москва 1962, с. 170–185.
- Kantor V., *Sankt-Peterburg: Rossijskaâ imperiâ protiv rossijskogo haosa. K probleme imperskogo soznaniâ v Rossii*, Moskva 2008. Кантор В., *Санкт-Петербург: Российская империя против российского хаоса. К проблеме имперского сознания в России*, Москва 2008.
- Karâkin U.F., Plimak Ė.G., *Zapretnaâ mysl' obretaet svobodu. 175 let bor'by vokrug idejnogo naslediâ Radiševa*, Moskva 1966. Карякин Ю.Ф., Плимак Е.Г., *Запретная мысль обретает свободу. 175 лет борьбы вокруг идейного наследия Радищева*, Москва 1966.
- Karâkin U.F., Plimak Ė.L. *O dvouh ocenkah „Putešestviâ iz Peterburga v Moskvu” v sovetskoj literature*, „Voprosy filosofii” 1955, nr 4, s. 182–197. Карякин Ю.Ф., Плимак Е.Л., *О двух оценках „Путешествия из Петербурга в Москву” в советской литературе*, „Вопросы философии” 1955, № 4, с. 182–197.
- Kočetkova N.D., *Izučenie Radiševa za rubiežom*, „Russkaâ literatura” 1975, nr 1, s. 179–187. Кочеткова Н.Д., *Изучение Радищева за рубежом*, „Русская литература” 1975, № 1, с. 179–187.
- Lotman L.M., *Vospominaniâ*, Sankt-Peterburg 2007. Лотман Л.М., *Воспоминания*, Санкт-Петербург 2007.
- Lotman U.M., *Byl li A.N. Radišev dvorânskim revolúционерom?*, „Voprosy filosofii” 1956, nr 3, s. 165–172. Лотман Ю.М., *Был ли А.Н. Радищев дворянским революционером?*, „Вопросы философии” 1956, № 3, с. 165–172.
- Lotman U.M., *Otraženie etiki i taktiki revolúcionnoj bor'by v ruskoj literature konca XVIII veka*, [v:] *Ego že, O ruskoj literature. Statji i issledovaniâ (1958–1993). Istorîâ ruskoj prozy. Teoria literatury*, Sankt-Peterburg 2005, s. 211–238. Лотман Ю.М., *Отражение этики и тактики революционной борьбы в русской литературе конца XVIII века*, [в:] *Его же, О русской литературе. Статьи и исследования (1958–1993). История русской прозы. Теория литературы*, Санкт-Петербург 2005, с. 211–238.
- McConnell A., *A Russian Philosopher Alexander N. Radishchev. 1749–1802*, The Hague 1964.

- McConnell A., *The Origin of the Russian Intelligentsia*, „The Slavic and East European Journal” 1964, Vol. VIII, No. 1, p. 1–16.
- Nieuważny F., Olbrych W., *Literatura okresu odwilży*, [w:] *Historia literatury rosyjskiej XX wieku*, red. A. Drawicz, Warszawa 1997, s. 433–473.
- Słownik języka polskiego*, red. nauk. M. Szymczak, t. 3 (R–Ż), Warszawa 1989.
- Orlov VI., *Radišev i ruskaâ literatura*, Moskva 1949. Орлов Вл., *Радищев и русская литература*, Москва 1949.
- Orlov VI., *Russkie prosvetiteli 1790–1800-h godov*, izd. 1, Moskva 1950, izd. 2, Moskva 1953. Орлов Вл., *Русские просветители 1790–1800-х годов*, изд. 1, Москва 1950, изд. 2, Москва 1953.
- Ožegov S.I., *Slovar’ russkogo âzyka*, izd. 3, Moskva 1953. Ожегов С.И., *Словарь русского языка*, изд. 3, Москва 1953.
- Ožegov S.I., *Slovar’ russkogo âzyka*, izd. 21 pererabotannoe i dopolnennoe, red. N.U. Švedova, Moskva 1989. Ожегов С.И., *Словарь русского языка*, изд. 21 переработанное и дополненное, ред. Н.Ю. Шведова, Москва 1989.
- Pokrovskij S.A., *O meste Radiševa v istorii ruskoj revolúcionnoj mysli*, „Voprosy filosofii” 1956, nr 4, s. 174–178. Покровский С.А., *О месте Радищева в истории русской революционной мысли*, „Вопросы философии” 1956, № 4, с. 174–178.
- Poety-radiševcy. Volnoe obščestvo ljubitelej slovesnosti, nauk i hudožestv*, red. V.N. Orlov, Leningrad 1935. *Поэты-радищевцы. Вольное общество любителей словесности, наук и художеств*, ред. В.Н. Орлов, Ленинград 1935.
- Poety-radiševcy. (A.H. Vostokov, I.P. Pnin, I.M. Born, V.V. Popugaev i drugie poety Volnogo obščestva ljubitelej slovesnosti, nauk i hudožestv)*, vstup. statja, biograf. spravki, sostav. i pogotov. teksta P.A. Orlov, primeč. P.A. Orlova i G.A. Lihotkina, Leningrad 1979. *Поэты-радищевцы (А.Х. Востоков, И.П. Пнин, И.М. Борн, В.В. Попугаев и другие поэты Вольного общества любителей словесности, наук и художеств)*, вступ. статья, биограф. справки, состав. и подготов. текста П.А. Орлов, примеч. П.А. Орлов и Г.А. Лихоткина, Ленинград 1979.
- Sokolov A.N., *Istoriâ ruskoj literatury XIX veka (I polovina)*, izd. 4, Moskva 1976. Соколов А.Н., *История русской литературы XIX века (I половина)*, изд. 4, Москва 1976.
- Trockiĭ I.M., *Vokrug Radiševa*, [v:] *A.N. Radišev. Materialy i issledovaniâ*, Moskva–Leningrad 1936, s. XIV–XV. Троицкий И.М., *Вокруг Радищева*, [в:] *А.Н. Радищев. Материалы и исследования*, Москва–Ленинград 1936, с. XIV–XV.
- Šippanov I.Â., *Ešo raz o A.N. Radiševe*, „Voprosy filosofii” 1957, nr 6, s. 127–136. Щипанов И.Я., *Еще раз о А.Н. Радищеве*, „Вопросы философии” 1957, № 6, с. 127–136.

- Valdenberg V., [Recenziâ na knigu: V.P. Semennikov, „Radišev: očerki i issledovaniâ”, 1923 g.], „Izvestiâ Otdeleniâ russkogo âzyka i slovesnosti Rossijskoj Akademii nauk. 1924”, Leningrad 1925, t. XXIX, s. 406–411. Вальденберг В., [Рецензия на книгу: В.П. Семенников, „Радищев: очерки и исследования”, 1923 г.], „Известия Отделения русского языка и словесности Российской Академии наук. 1924”, Ленинград 1925, т. XXIX, с. 406–411.
- Vilenskaâ S.E., *O spornych voprosah i metodach izučeniâ idejnogo naslediâ A.N. Radiševa*, „Voprosy filosofii” 1956, nr 5, s. 163–174. Виленская С.Э., *О спорных вопросах и методах изучения идейного наследия А.Н. Радищева*, „Вопросы философии” 1956, № 5, с. 163–174.
- „XVIII vek”, sb. 12, (*A.N. Radišev i literatura ego vremeni*), red. G.P. Makogonenko, Leningrad 1977. „XVIII век”, сб. 12 (*А.Н. Радищев и литература его времени*), ред. Г.П. Макогоненко, Ленинград 1977.
- Walicki A., *Zarys myśli rosyjskiej. Od Oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005.
- http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=5
www.library.spbu.ru/rus/volsnx/istoria.html

PODWILŻOWE ODCZYTANIA STOSUNKU DO REWOLUCJI PRZEDSTAWICIELI ROSYJSKIEGO OŚWIECENIA

Artykuł zawiera omówienie prac na temat wizji rewolucji w literaturze rosyjskiego Oświecenia powstałych po okresie odwilży (tj. od połowy lat 50. XX wieku). Celem jest ukazanie zmian w sposobie interpretowania stosunku pisarzy i filozofów oświeceniowych do rewolucji i buntu (przyszłej i współczesnej, np. Wielkiej Rewolucji Francuskiej, powstania J. Pugaczowa). Bazę materiałową stanowią zawartość czasopism „Voprosy filosofii” oraz prace m.in. J.F. Kariakina i J.L. Plimaka. Przedmiotem rozpatrzenia są dzieła Aleksandra Radiszczewa (*Podróż z Petersburga do Moskwy*) i poetów z jego kręgu (I.P. Pnin).

Słowa kluczowe: rewolucja, ZSRR, dyskusja, Aleksander Radiszczew, Iwan Pnin, „Woprosy filosofii”.

THE INTERPRETATIONS OF THE ATTITUDE TO THE REVOLUTION OF THE REPRESENTATIVES OF THE RUSSIAN ENLIGHTENMENT IN THE THAW PERIOD

The paper presents the publications about a vision of the revolution in the Russian literature in the Enlightenment, which were published after the Thaw

(Khrushchev Thaw) period (i.e. since the mid 1950s). It aims to present the changing way of interpreting the attitude to the revolution and rebellion (future and contemporary, e.g. The French Revolution, The Pugachev's Rebellion) of the writers and philosophers in the Enlightenment. It relies on the contents of the periodicals "Voprosy filosofii" and the works by Y.F. Karyakin i E.L. Plimak and others. There are discussed also the works by Alexander Radishchev (*A Journey from St. Petersburg to Moscow*) and the poets of his circle (I.P. Pnin).

Keywords: revolution, USSR, discussion, Alexander Radishchev, Ivan Pnin, „Voprosy filosofii”.